

L, N, R'DEN SONRA NİÇİN T ?

Ahmet Bican ERCİLASUN

Belirli geçmiş zaman eki *-dl/-tl*, gelecek zaman eki *-dAçl/-tAçl*, bulunma-çıkma hâli eki *+dA/+tA*, sıfat-fiil eki *-dUK/-tUK* ve ettirgen çatı eki *-dUr-/-tUr-*'un Göktürk anıtlarında *l, n, r* ile biten tabanlardan sonra *t*'li, diğer seslerle biten tabanlardan sonra *d*'li geldiği S. E. Malov'dan beri bilinmektedir. Malov ünlü eserinde geçmiş zaman ekinin *l, r, n*'den sonra *-tim, tim*; diğer seslerden sonra *-dim, dim* olarak geçtiğini belirterek *olurtım, iltim (ilttim?), urtım, alkıntıg* örneklerini vermekte; "fakat" kaydıyla da *bardıg* örneğini göstermektedir. Diğer seslerden sonraki durumu ise *etdim, yoritdim, kobartdim, tikdim, sözleşdimiz* örnekleriyle tanıklandırmaktadır. Bulunma-çıkma hâli ekinde de aynı durumu *anta, ilte, töpesinte, bunta, kaganta* "fakat" *yaşda, togsıkda* örnekleriyle göstermektedir.¹ Malov eserinin giriş kısmında *altun, altı, ant, anta, art* gibi örnekler vererek *rt, lt, nt* ses gruplarının Göktürk yazılı eserlerde bir arada bulunduğunu ve bunun Yakutçayla da paralellik gösterdiğini belirtir.²

Malov'a gelinceye kadar araştırmacıları şaşırtan nokta, **M** ve **⊕** ligatürlerinin hangi seslerle temsil edilmesi gerektiği idi. Bu ligatürler *lt* ve *nt* ile mi yoksa *ld* ve *nd* ile mi temsil edilmeliydi? Yoksa bazen *t*'li bazen *d*'li olarak mı okunmalıydı? V. Thomsen **M** ligatürüyle yazılan *kıltım* kelimesinin *al* (**↓**) ve *at* (**⋄**) harfleriyle yazılmış örneğini gösterdiği hâlde yine de kararsız kalır ve söz konusu ligatürlerle yazılmış kelimeleri *d*'li okur.³ Hüseyin N. Orkun da Thomsen'e uyararak aynı ligatürleri *ld* ve *nd* şeklinde okumuştur. Gabain de aynı şekilde kararsızdır.⁴ Söz konusu ligatürleri Malov'dan sonra da *ld* ve *nd* şeklinde okuyanlar bulunmakla birlikte *lt* ve *nt* okunuşu bugün genel kabul görmüş gibidir.

Talât Tekin *-duk/-dük, +da/+de, -daçl/-deçi* ve *-dı/-di* eklerinin *l, n, r*'den sonra *t* ile başladığını Malov'u zikretmeden ilgili bahislerde belirtir.⁵ Belirli geçmiş zaman ile *-tuk/-tük* sıfat-fiil ekinde *bar-* fiilinin; bulunma hâli ekinde de birkaç örneğin istisna teşkil ettiğini söyler. Aydarov da Malov'un görüşünü tekrarlar.⁶ Kononov konuyu,

¹ Malov 1951, 45-46.

² Malov 1951, 6.

³ Thomsen 1993 [1896], 45-47.

⁴ Gabain 1988 [1941], 40-41.

⁵ Tekin 1968, 110, 111, 133, 180, 188.

⁶ Aydarov 1971, 68.

ünsüz uyumu kanunu başlığı altında ele alır ve *l, r, n, m* seslerinden sonra *t, q, k* seslerinin geldiğini belirterek *boltu, kiltım, yılka, körti, ilimke, yaşımta, tünke, kaganka, kaganta* gibi örnekler verir. *Bardım, bardığ, bardı, barduk* örneklerini vererek *bar-* fiilinin istisna teşkil ettiğini Kononov da ifade eder. *Yir* kelimesi *yirte* ve *yérde* örneklerinde ikilik göstermektedir.⁷

M ve **☺** ligatürlerinin *l* ve *n*'den sonra *t, d* seslerinden hangisini barındırdığını anlamak üzere metinlerden bir tarama yapmak mümkündür. *l* ve *n* ile biten tabanlarda söz konusu ligatürlerin kullanılmayıp ayrı ayrı harflerin kullanıldığı örneklerle bakalım: *tüzültüm* (KT G5), *öltüg* (KT G6), *arılığ* (KT G9), *ölti* (KT D20), *altımız* (KT D36); *ilte* (KT G3), *könğülteki* (KT G13), *költe* (KT D34); *ölteçi sen* (KT G8); *ölti* (TI B3), *ötüntüm* (TI G5), *keltimiz* (TII B3), *yérinte* (TI B3, G4), *bizinte* (TII B5).

Görüldüğü gibi bağımsız harflerle yazılan örneklerde de *l* ve *n*'den sonraki harf daima *t*'dir (*t*¹ veya *t*²); dolayısıyla **M** ve **☺** ligatürlerinin *lt* ve *nt* seslerini gösterdiğinden şüphe etmeye gerek yoktur. Esasen bu ligatürlerin *l*¹+*t*² ve *n*¹+*t* harflerinden oluştuğunu ileri süren görüşler de vardır.⁸ *rt* sesleri ise zaten ligatürle değil, ayrı ayrı harflerle gösterilmektedir⁹ ve *bar-* fiiliyle *yir* ismi dışında *d*'li örnek metinde geçmemektedir. Şu hâlde belirli geçmiş zaman eki *-dl/-tl*, gelecek zaman eki *-dAçl/-tAçl*, bulunma-çıkma hâli eki *+dA/+tA*, sıfat-fiil eki *-dUK/-tUK* ve ettirgen çatı eki *-dUr/-tUr-*'un *l, r, n*'den sonra *t* ile, diğer seslerden sonra *d* ile geldiğini bir kural olarak tekrar tespit edebiliriz. *Bar-* fiilinin her zaman *d* ile başlayan ekler alarak bu kuralın istisnasını oluşturduğunu; *yir~yér* isminin de bulunma-çıkma hâli ekini bazen *d*, bazen *t* ile kabul ederek kurala tam uymadığını söyleyebiliriz. Kuralı ve istisnalarını böylece tespit ettikten sonra başlıktaki soruyu tekrar sorabiliriz: *l, n, r*'den sonra niçin *t*? Sorulara devam edebiliriz: Diğer seslerden sonra niçin *d*? *Bar-* fiiliyle *yir~yér* ismi niçin istisna?

Belirli geçmiş zaman ekinin fiilden isim yapan *-(U)t* ekiyle iyelik eklerinin birleşmesinden ortaya çıktığı Bang'dan beri, Brockelmann, Dmitriyev, Gabain, Ergin vb. gibi birçok Türkolog tarafından kabul edilmektedir.¹⁰

Kuru-'dan *kurut* (bir tür peynir), *okı-*'dan *okut* (davet) gibi örnekler ünlüden sonra *-t*'nin fiile doğrudan doğruya eklendiğini göstermektedir. *Adır-*'dan *adırt* (ayırma), *egir-*'den *egirt* (kuşatma), *kır-*'dan *kırt* (kısa), *kör-*'den *kört+le* (güzel) gibi örnekler *r* ile biten fiillerden sonra da *-t*'nin fiile yardımcı ses almadan bağlandığını gösteriyor. Erdal sadece *orut* (kurumuş) örneğinin buna istisna teşkil ettiğini belirtmiştir. *Ölüt* (mukatele), *takşut* (nazım) vb. bazı örnekler ise Erdal'a göre *ölür-*, *takşur-* gibi geçişli fiillerden yapılmıştır ve *r* düşmeden önceki biçimleri *öliirt*, *takşurt*

⁷ Kononov 1980, 68.

⁸ Tuna 1994, 218.

⁹ Daha önce *baş* okunan **∅** işareti, Amancolov ve Tuna tarafından *rt* kabul edilmektedir (Tuna 1994, 216).

¹⁰ Gabain 1988 [1941], 80; Ergin 1962, 283; Kuznetsov 1997, 200.

olmalıdır.¹¹ DLT'deki *karşut* (zıt), *kawşut* (iki hanın buluşup barışması), *köçüt* (at), *yaşut* (gizli) ve daha sonra görülen *aşut*, *keçüt* gibi örnekler ç, ş ünsüzlerinden (*l, n, r* dışındaki ünsüzlerden) sonra ekin *-Ut* biçiminde, bir ünlüyle geldiğini göstermektedir. Yine DLT'de görülen *külüt* (halk arasında gülünç olan nesne) ve *yanut* (cevap, bedel) örnekleri *l* ve *n*'den sonra da ekin *-Ut* biçiminde geldiğini gösteriyor. Ancak *t* ünsüzünün *l, n, r*'yi herhangi bir ünlüye ihtiyaç duymadan izleyebileceğine dair örnekler bugünkü Türkiye Türkçesinde de vardır: *alt, salt, ant, art, sırt, kert-, kurt, tart-, dört, yırt-, yurt*. Şinasi Tekin'in verdiği *urunt* (kavga) örneği eski Türkçe döneminde de *-t* ekinin *n*'den sonra ünlü almadan eklenebildiğini gösteriyor.¹² Bütün bu örnekler *l, n, r* ile biten fiillerden *t* ile yapılan isimlerin başlangıçta ünlü almadıklarını, alsalar bile ünlüyü hemen düşürdüklerini göstermektedir. Buna göre meselâ *kıl-, kazgan-, kör-* fiillerinin *-t*'li isimleri **kılt, *kazgant, *kört* biçiminde olmalıdır. Belirli geçmiş zamanı oluşturmak üzere bu isimlere iyelik eklerinin ilâvesiyle *kıltum, kazgantınğ, körti* çekimli şekilleri ortaya çıkar; görüldüğü gibi bunlar Göktürk anıtlarındaki biçimlerdir. *l, n, r* dışındaki ünsüzlerle biten fiillerin *-t*'li isimleri ise ünlüye ihtiyaç gösterir. Örnek olarak *sañç-, teg-, bas-, it-* fiillerini alalım. Bunların *-t*'li isimleri **sañcut, *tegüt, *basut, *itüt* şeklinde olacaktır. İyelikli biçimler ise *sañcutum, tegütünğ, basutı, itütümüz*.

l, n, r ile biten fiillerle diğerleri arasındaki fark birincilerde *t*'nin iki ünlü arasında kalmaması, ikincilerde ise kalmasıdır. İşte bu durum sonucu belirliyor: İki ünlü arasındaki *t*'ler Göktürk döneminde veya ondan önce tonlularak *d*'ye dönmüş; fakat iki ünlü arasında kalmayan *t*'lerde bu değişme olmamıştır. *Bar-* fiilinin belirli geçmiş zamanının *d* ile yapılması ise bu fiilin uzun ünlülü olduğunu düşündürmektedir. Ligeti'nin *at* → *adı, süt* → *südü* örnekleriyle ortaya koyduğu uzun ünlünün tonlulaşmaya yol açtığı görüşü, Göktürk döneminde de *bar-* fiili için kendini göstermiş olmalıdır. *Bar-* fiilinin geniş zamanının *-ur* yerine *-ır* ile yapılması da bence onun uzunluğuyla ilgilidir. *Yir* isminin de aynı şekilde uzun ünlülü olduğunu düşünebiliriz.

Erdal, *l, n, r* dışındaki ünsüzlerden sonra *d* ile yapıldığı için belirli geçmiş zamanın *-(U)t* isminden çıktığını şüpheyle karşılar ve eğer *-(U)t* ismi *-(U)d* şeklinde olsaydı bu mümkün olabilirdi, der.¹³ Eğer "*l, n, r*'den sonra niçin *t*, diğerlerinden sonra niçin *d*?" sorularını sorsaydı, o da muhtemelen aynı sonuca ulaşacaktı.

Ettirgen çatı eki *-DUr-*'un da *-t-* ve *-Ur-* çatı eklerinin birleşmesinden oluştuğu yaygın olarak kabul edilmektedir. Belirli geçmiş zaman eki için açıkladığımız fonetik kanun tabîî ki bu ek için de söz konusudur. Yaptığımız açıklamanın her iki ekin etimolojisi hakkında ileri sürülen görüşleri desteklediğini de burada belirtmeliyiz.

¹¹ Erdal 1991, 308-311.

¹² Ş. Tekin 1992 [1976], 85.

¹³ Erdal 1991, 316.

Eğer açıklamamız doğruysa bulunma-çıkma hâli eki +DA'nın, gelecek zaman eki -DAÇI'nın ve sıfat-fiil eki -DUK'un da *t* ile ikinci bir ekin birleşmesinden oluştuğunu kabul etmek gerekecektir.

KAYNAKLAR

- G. ABDURAHMANOV-A. RUSTEMOV, *Kadimgi Turkiy Til*, Taşkent 1982.
- G. AYDAROV, *Yazık Orhonskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'mennosti VIII Veka*, Alma-ata 1971.
- G. AYDAROV, *Köne Türki Jazba Eskertkişterinin Tili*, Almatı 1986.
- Besim ATALAY, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks"*, Ankara 1991.
- A. CAFEROĞLU, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968.
- Robert DANKOFF-James KELLY, *Mahmūd el-Kāşyāri Compendium of the Turkic Dialects (Diwān Luyāt at-Turk)*, I. Kısım, Boston 1982; II. Kısım, Boston 1984.
- Marcel ERDAL, *Old Turkic Word Formation*, Vol. I, Wiesbaden 1991.
- Muharrem ERGİN, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1962.
- Muharrem ERGİN, *Orhun Abideleri*, Ankara 1970.
- A. von GABAIN, *Eski Türkçenin Grameri* (Çeviren: Mehmet AKALIN), Ankara 1988.
- A. N. KONONOV, *Grammatika Yazıka Tyurskih Runičeskih Pamyatnikov VII-IX vv.*, Leningrad 1980.
- Petro İ. KUZNETSOV, "Türkiye Türkçesi'nin morfo-etimolojisine dair", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1995*, Ankara 1997.
- S. E. MALOV, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*, Moskva-Leningrad 1951.
- Hüseyin Namık ORKUN, *Eski Türk Yazıtları I-IV*, İstanbul 1936-1941.
- E. RECEBOV-Y. MEMMEDOV, *Orhon-Yenisey Abideleri*, Bakı 1993.
- Elisa ŞÜKÜRLÜ, *Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakı 1993.
- Şinasi TEKİN, "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı*, İkinci Cilt, Ankara 1976.
- Talât TEKİN, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington 1968.
- Talât TEKİN, *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara 1994.
- Vilh. THOMSEN, *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü – İlk Bildiri-Çözölmüş Orhon Yazıtları* (çeviren: Vedat KÖKEN), Ankara 1993.
- Osman Nedim TUNA, "Eski Doğu Türk Yazısında Kullanılan Ligatürler ve Bunlarla İlgili Bâzı Meseleler Hakkında", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1990*, Ankara 1994.